

В.М.Грицюк*

ДО ПИТАННЯ ФОРТИФІКАЦІЇ ПЛЕМЕН СКІФСЬКОГО ЧАСУ

У статті подається матеріал про розвиток фортифікаційного мистецтва на теренах України в прадавні часи.

Одним із перших, згаданих у писемних джерелах, народів на теренах України були скіфи. Створене цими іраномовними кочовими племенами могутнє державне утворення було багатоетнічним і включало значну частку землеробського населення давніх українських земель. Нашим сучасникам воно відоме під назвою Великої Скіфії, хоча у давнину іменувалось просто Скіфією (VII–III ст. до н.е.). В уявленнях давніх греків це був четвертий кут світу. Засновник української школи скіфологів О.І.Тереножкін¹ вважав, що «Скіфія була обширною країною, обмеженою на заході Нижнім Дунаєм і Карпатами, на сході – Доном, на півдні – узбережжям Чорного і Азовського морів, а на півночі – початком лісової зони. Її населяли етнічно неоднорідні племена і народи, що різнились і господарським укладом і самим способом життя». Чисельність населення Давньої України у скіфський час збільшується у 20 разів, виникає велика кількість городищ і селищ. Навіть у більш пізні періоди на цих землях довго ще не було такої концентрації пам'яток осілости.

Особливий подив викликає наявність городищ-велетнів. Наприклад, Велике Ходосівське городище на південній околиці Києва має площу понад 2000 га, Більське городище у середній течії р. Ворскли займає територію 5013 га. В околицях сьогоденного міста Переяслава-Хмельницького найзагадковіше городище скіфського часу – Каратульське, площею понад 6000 га. Ці величезні городища не мають собі рівних у Євразії за розмірами. Для порівняння, Рим за імператора Авреліана (270–275 рр. н. е.) займав площу 1400 га. До великих городищ скіфського часу належать також Трахтемирівське й Немирівське городища. Дослідник XIX ст. Ю.Сіцінський, описуючи Немирівське городище, відзначав, що оборонні вали його сягають 5 верст, ширина валу 22 сажні, висота – до 7–10 сажнів. Довжина укріплень Трахтемирівського городища по сьогодні – понад 10 км, ширина рову – до 12 м при глибині до 5 м. Сильно укріплялись також городища, менші за розмірами. Пастирське городище (недалеко від Чигирини) займало площу близько 18 га. Воно було обнесено валом, висота якого доходила до 20 м. Рів Шарпівського городища (Кіровоградська обл.) досягав глибини 8,5 м.

На межі V–IV ст. до н.е. у Нижньому Подніпров'ї виникає ряд городищ у результаті процесу осідання кочівників і переходу їх до напівкочового господарства та землеробства (Капулівське, Совутинське городище, Лиса Гора, Панські Кручі). Найбільше – Кам'янське городище – займає величезну площу – 1200 га, розташоване на лівому березі Дніпра, неподалік від Нікополя. На думку

---

* Грицюк Валерій Миколайович – канд. іст. наук, Національна академія оборони України (Київ).

Б.М.Гракова, протягом двох століть Кам'янське городище було головним ремісничим центром і столичним містом Скіфії. У кінці VI ст. до н. е. виникає Неаполь Скіфський у Криму – майбутня столиця пізньоскіфського царства.

Аналіз загальної системи розташування укріплених городищ Великої Скіфії свідчить про досконалу політику фортифікаційного забезпечення, яка мала на меті завчасну підготовку до оборони важливих населених пунктів, стратегічних шляхів, рубежів і територій. Городища відігравали стратегічну роль у створенні безпеки населення, були гарантом існування ранньодержавних утворень, їх адміністративно-політичних центрів. У III ст. до н.е. відбувається щось таке, що повністю змінює обличчя скіфської держави. Змінилися стратегічні задачі оборони. Потреба у великих об'єднуючих центрах відпала. Великі скіфські городища лісостепу, Кам'янське городище на Дніпрі зникають.

Отже серед проблем, пов'язаних із дослідженням військової справи давнього населення України, важливе місце посідають питання воєнно-інженерного мистецтва племен скіфського часу й особливо їх фортифікації. У скіфські часи значна частина сил і засобів періодично спрямовувалась на будівництво оборонних споруд. Укріплення й пов'язана з ними колективна діяльність були важливими показниками розвитку соціальної організації скіфського суспільства. Фортифікація скіфських племен – достатньо помітне явище у воєнній історії України. Видатний військовий теоретик Ф.Енгельс у своїй статті з історії фортифікації, написаній для Нової американської енциклопедії, також уважав за необхідне згадати про оборонні споруди скіфів².

Геродот в V ст. до н. е. на замовлення Афін склав опис нашого краю. Серед іншого він зазначав: «Будини – це велике і чисельне плем'я, і всі вони мають блакитні очі й руде волосся. В їхньому краї побудоване дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його муру має завдовжки тридцять стадій, а мур високий і дерев'яний. І житла у них дерев'яні, а також і святилища... Гелони – це первісно елліни, що виселилися з емпоріїв і поселилися будинами. Вони користуються то скіфською, то еллінською мовами»³.

Вивчення скіфських споруд, їх оборонних систем постійно привертало увагу археологів, істориків, військових. Особливий інтерес викликає одне з найбільших скіфських городищ – Більське, про яке вірогідно згадував Геродот, називаючи його містом Гелоном. У XVII ст. з Більським городищем знайомився французький картограф і воєнний інженер Г.Боплан⁴. У XVIII ст. його оборонні пам'ятки вивчав О.Ф.Шафонський⁵, у кінці XIX – на початку XX ст. – О.О.Бобринський⁶, В.О.Городцов⁷, Л.В.Падалка⁸. Ретельний опис укріплених поселень і городищ в басейні річки Ворскли 1967 р. зробила Г.Т.Ковпаненко⁹, приділивши особливу увагу найбільшому з цих городищ – Більську. Спеціальні дослідження фортифікаційних споруд Більського городища проводили Б.А.Шрамко¹⁰, А.О.Моруженко¹¹, запропонувавши реконструкції ровів, валів, фортечних стін скіфського часу.

Але ще багато питань залишається нез'ясованими. У науковій літературі, в опублікованих схемах Більського городища достатньою мірою не відображені питання планування й обладнання воєнними інженерами скіфського часу системи оборонних позицій і в'їздів, не зроблені розрахунки працевитрат на проведення фортифікаційних робіт.

Вибір місця розташування Більського городища був надзвичайно вдалим у стратегічному й тактичному плані. Столичне місто місцевих землеробсько-скотарських племен лівобережного лісостепу було закладене на перетині давніх важливих шляхів¹². Воно займає високе плато між річками Ворсклою і Сухою Грунню. Висоти Більська дозволяють далеко оглядати всі підступи до нього (див. мал. 1). За допомогою світлових сигналів жителі городищ і селищ Великого Більська могли попереджуватися про небезпеку як мінімум за дві-три доби. Східна сторона його укріплень побудована на високих кручах річки Ворскла на

висоті близько 100 м над рівнем річки. Тут до кріпосних валів вів підйом протяжністю 600–700 м під кутом 15–20¹³. Західна й північна сторони сплановані з урахуванням вдалого використання природних перешкод. Основний метод зведення оборонних споруд – ескарпування схилів.

Військові інженери скіфського часу, що організовували будівництво Великого Більського городища, готували його до кругової оборони. Протяжність дерев'яно-земляних укріплень перевищує 35 км. До кругової оборони були підготовлені також і складові Великого Більського городища – Східне (довжина валів 3870 м) та Західне укріплення (довжина валів 3270 м). Куземинське укріплення (довжина валів 898 м)¹⁴ швидше виконувало роль передмістя і призначалося для обслуговування потреб річного порту на Ворсклі.

Спільною рисою Східного та Західного укріплень є наявність двох оборонних позицій із зовнішньої сторони й однієї – із внутрішньої. Це свідчить про те, що від початку Велике Більське, Східне і Західне укріплення замислювались як єдиний оборонний комплекс. Також слід відзначити конструктивні особливості й функціональне призначення оборонних споруд основних опорних пунктів Більського городища. На Західному укріпленні вали мають гостру конічну форму, на Східному – верхня частина валів має пласку ділянку. У скіфські часи вона обмежувалася з одного боку дерев'яною стіною, а із внутрішнього – невеликою огорожею, стовпи якої одночасно служили для кріплення дерев'яних стяжок стіни. Бойова площадка валу мала ширину 2–3 м. Верх стіни обладнувався бійницями¹⁵. Аналогічні за формою вали передової оборонної позиції Східного укріплення. Відстань між основною і передовою позиціями 30–50 м. Вони обладнані так, що захисники основної позиції могли обстрілом із луків підтримувати бій за передову позицію. На Західному укріпленні – навпаки: вали другої лінії дещо нижчі за вали першої лінії, які, безумовно, складали тут основну оборонну позицію. Друга лінія валів – прив'язана до підвищень у західній частині укріплення. Про неї доцільніше говорити як про внутрішню оборонну позицію.

Оборонні споруди Більська по сьогодні вражають своєю потужністю. Висота валів на окремих майданчиках становить до 9 м, глибина рову – до 6 м, ширина рову – до 14 м¹⁶, загальні розміри інженерних перешкод (вал + рів) сягають у висоту 12 м і 56 м у ширину¹⁷.

В'їзди завжди були найбільш вразливим місцем у фортечному будівництві, тому їх обладнання потребувало особливої уваги. Східний в'їзд на Західне городище досліджував В.О.Городцов, південний в'їзд на Східне укріплення – Б.А.Шрамко¹⁸.

Зараз чітко проглядається східний в'їзд на Східне укріплення. Його огляд і оцінку проведено керівником німецької складової спільної експедиції Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства професором, доктором археології пані Ренатою Ролле разом із представником Національної академії оборони України підполковником В.М.Грицюком. Дорогу, що серпантинно піднімається по крутому схилу до плато, на якому розкинулось городище, прикривають додаткові земляні оборонні споруди, які в давнину, мабуть, як і інші вали Східного укріплення, були посилені стіною. Ці укріплення відігравали роль винесених уперед двох бастіонів. Вони забезпечували обстріл дороги, що вела на городище з правої сторони на ділянці до 100 м. Дорога проходила між «бастіоном» і крутим схилом, майже урвищем. «Бастіон» перед в'їздом до рівної ділянки споруджений так, що між ним і урвищем залишалось 4–5 м простору для дороги. Безпосередньо перед в'їздом у городище знаходиться майданчик, призначенням якого могло бути розміщення прибулих іноземних караванів. Майданчик контролювався зі спеціального виступу основного оборонного валу. В.О.Городцовим на плані 1906 р. цей виступ зображений як окрема оборонна споруда¹⁹.

Розриви у валах південно-західної частини Західного укріплення Б.А.Шрамку бачились як яри. Водночас їх уважний огляд наводить на думку,

що це творіння рук людських. Усього на цій ділянці укріплення на сьогодні можемо побачити чотири розриви у валах. Розрив №1 настільки пошкоджений яром, що судити про його наявність у далекому минулому немає можливості. Розриви №2, 3, 4, на думку автора, – результат фортифікаційних робіт скіфського часу. Вони сплановані як лабіринти. Другий і четвертий розриви нагадують тупики. Можливо, вони задумані як пастки для ворога. У третьому розриві чітко проглядається дорога до городища (див. фото А, Б). Її перший поворот направо приводить на ділянку, прикриту додатковим валом, яка могла слугувати для того, щоб чужі торгові каравани залишались за межами городища і водночас мали певний захист. У подальшому дорога розгалужується на дві гілки. Круті схили насипаних валів дещо пошкоджені корозією, осунулись, проте це не заважає усвідомити замислу скіфських воєнних інженерів. Поворот наліво вів у тупик. Повернувши направо, маємо піднятися по доволі крутому схилу, затисненому з обох сторін валами на відстань близько 100 м. У подальшому, круто повернувши ліворуч, потрапляємо до городища через розрив у валі другої лінії оборони. У давнину проходи у валах могли перекриватися воротами.

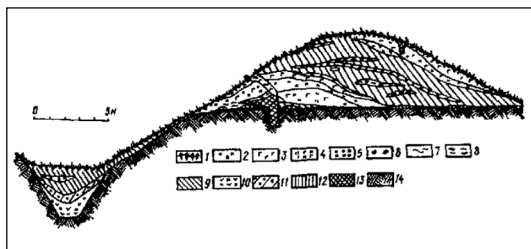
Для з'ясування багатьох проблем, пов'язаних із Більським городищем, важливим є питання працевитрат на проведення фортифікаційних робіт. У більшості публікацій по Більську підкреслюється лише грандіозний розмах будівництва, робляться загальні припущення, що подібне будівництво мало б затягнутися на довгі роки. Проведені розрахунки показують, що тисяча робітників 1 км валу першого будівельного періоду Східного городища могли спорудити за 16 днів. Тоді, виходить, для спорудження всього Східного укріплення достатньо було загону будівельників чисельністю в 4–5 тис., які могли виконати свою задачу за два тижні. Збільшивши кількість працівників удесятеро й організувавши роботи, можна було в той же термін спорудити й оборонні лінії Великого Більського городища. Якщо це дійсно так, то Більськ (Гелон) у випадку виникнення реальної зовнішньої загрози міг бути підготовлений до оборони у стислі терміни. Зовсім не обов'язково було розтягувати на роки обладнання його оборонних позицій.

Більське городище – видатна пам'ятка воєнно-інженерного мистецтва наших пращурів, що населяли територію України за скіфського часу. Могутність і досконалість його оборонних споруд є показником високої організації скіфського суспільства, важливого значення воєнної справи в їхньому житті. Нічого подібного більш не створювалось аж до часів Київської Русі.

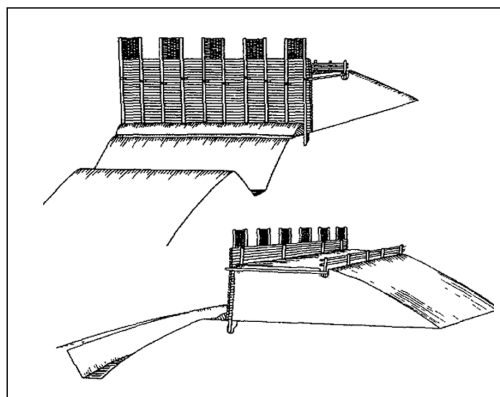
Мал. 1. Загальна схема Більського городища.

1 – Східне укріплення; 2 – Західне укріплення; 3 – Куземинське укріплення

Мал. 2. Східне укріплення Більського городища за Б.А.Шрамком. Перетин валу і рову.

1 – дерн; 2 – жовтий суглинок; 3 – бура глина; 4 – змішана глина; 5 – розрихлена бура глина; 6 – випалена глина; 7 – попіл; 8 – вугілля та попіл; 9 – чорнозем; 10 – суглинково-чорноземна суміш; 11 – чорнозем із глиною; 12 – похований чорнозем; 13 – заповнення стовпових ям; 14 – материк

Мал. 3. Реконструкція укріплень Східного Більського городища за Б.А.Шрамком

А

Б

Тут, на думку автора, був в'їзд до Західного укріплення Більського городища

А – вигляд зверху; Б – вигляд знизу

¹ Тереножкин А.И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы. – К., 1977. – С.3–28.

² Энгельс Ф. Избранные военные произведения. – Москва, 1957. – С.258.

³ Геродот. Истории в дев'яти книгах. – К., 1993. – С.205.

⁴ Боплан Г.Л. Опис України. – К., 1990.

⁵ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

⁶ Бобринский А.А. Сведения о различных курганах и земельных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии в окрестностях села Глиница и на границе Полтавской и Харьковской губернии // Отчёты императорской археологической комиссии за 1985 год. – Санкт-Петербург, 1987. – С.125–127.

⁷ Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Труды XIV археологического съезда. – Москва, 1911. – Т.3. – С.93–161.

⁸ Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – Т.1. – С.1–60.

⁹ Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К., 1967. – 186 с.

¹⁰ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987. – 183 с.; *Его же*. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. – К., 1973. – С.82–112; *Его же*. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир. – К., 1975. – С.94–132.

¹¹ *Моруженко А.А.* Городища лесостепной Скифии (история строительства оборонительных сооружений, жилищ и хозяйственных построек в VII–III вв. до н. э.): Автореф. дис... канд. ист. наук / ХГУ. – Х., 1969. – 22 с.; *Её же.* Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н. э. // Советская археология. – 1985. – №1. – С.160–178; *Её же.* Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху // Скифский мир. – К., 1975. – С.133–146. *Її ж.* Городища скіфського часу на території Східної Європи // Вісник ХДУ. – 1968. – №35. – Вип.3. – С.65–73.

¹² *Болтрик Ю.В.* Шляхи сполучення Скіфії – України // Военна історія. – 2003. – №1. – С.45–56.

¹³ *Моруженко А.А.* Оборонительные сооружения... – С.137.

¹⁴ *Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б.* Більське городище. – К.; Гамбург; Полтава, 1999. – С.7–9.

¹⁵ *Шрамко Б.А.* Крепость скифской эпохи... – С.103–106.

¹⁶ *Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б.* Вказ. праця. – С.20.

¹⁷ *Моруженко А.А.* Оборонительные сооружения... – С.142.

¹⁸ *Шрамко Б.А.* Крепость скифской эпохи... – С.105–109.

¹⁹ *Городцов В.А.* Указ. соч.; *Rolle R., Murzin, V.Šramko A.* Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine) // Hamburger Beiträge zur Archäologie. – 1991. – №18. – S.57–84.

The article gives the facts about the development of the military engineering on the territory of Ukraine in ancient times.

